

KRZYSZTOF M. CIAŁOWICZ

PIERWSZY KRÓL EGIPITU¹

Schyłek okresu Predynastycznego i początek uważanej już za czasy historyczne epoki Wczesnodynastycznej należą do najbardziej interesujących, lecz ciągle mało jeszcze znanych faz w dziejach Egiptu. Nie można między innymi być pewnym, kto był pierwszym królem, panującym zarówno nad Egiptem Górnym jak i Dolnym i rzeczywistym twórcą państwa. W źródłach egipskich i tekstach grecko-rzymskich wzmiankuje się mityczną postać – Menesa, który miał podbić Dolny Egipt i stworzyć nad Nilem jedno państwo².

Nowych danych pozwalających na wszechstronne interpretacje dostarczają badania wykopaliskowe prowadzone współcześnie na wielu stanowiskach, przede wszystkim w Deltcie Nilu. Rejon ten przez wiele dziesięcioleci znajdował się na uboczu zainteresowań badawczych, związanych przede wszystkim z Górnym Egiptem. Tam wykopaliska prowadzone na licznych stanowiskach datowanych na początkowe epoki rozwoju państwa faraonów miały swoją długą, nieraz ponad 100-letnią historię, w czasie gdy stanowiska o podobnej chronologii w Deltcie były dopiero odkrywane. Złożyły się na to różne przyczyny. Większość stanowisk archeologicznych znajdujących się na południe od Kairu leży na terenach pustynnych przylegających do wąskiej doliny Nilu,

¹ Artykuł jest rezultatem badań finansowanych przez NCN w ramach Projektu Badawczego pt. Zmiany społeczno-polityczne we Wschodniej Deltcie Nilu na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. (UMO-2014/13/B/HS3/04976)

² K.M. Ciałowicz, *La naissance d'un royaume. L'Égypte dès la période prédynastique à la fin de la I^{re} dynastie*, Kraków 2001, 21-29.

zazwyczaj na niewielkich głębokościach, a wiele monumentów jest wręcz widocznych na powierzchni. Zlokalizowanie ich, a następnie przebadanie było możliwe stosunkowo niewielkim nakładem sił i środków. W Delcie natomiast ślady po najstarszych wioskach i cmentarzyskach przykryte są grubą warstwą późniejszych osadów, a na wielu z nich bardzo szybko występują wody podskórne uniemożliwiające przebadanie najniższych położonych warstw. Postęp w metodach prac wykopaliskowych i zastosowanie nowych rozwiązań technicznych umożliwiły zintensyfikowanie prac wykopaliskowych w północnym Egipcie, które rozpoczęły się na szeroką skalę w połowie lat 80-tych XX w.

Jednym z takich stanowisk jest Tell el-Farcha. Leży ono w północno-wschodniej Delcie w prowincji Ad-Dakahlija, ok. 120 km od Kairu, na skraju współczesnej wsi Gazala. Składa się z trzech wzgórz, określonych jako Komy Zachodni, Centralny i Wschodni, wznoszących się na wysokość 5 m ponad poziom otaczających pól i zajmujących powierzchnię ponad 4 ha. Tell el-Farcha odkryła w 1987 r. włoska misja archeologiczna z Centro Studi e Ricerche Ligabue w Wenecji, kierowana przez prof. Rodolfo Fattovicha. Włoskie badania trwały trzy sezony (1988-1990). Wykonano cztery wykopy sondażowe i wstępnie określono chronologię stanowiska. Brak spektakularnych odkryć spowodował, że mimo ciekawych rezultatów naukowych prace przerwano³.

W 1998 roku eksplorację wznowiła polska misja⁴, a uzyskane rezultaty stawiają Tell el-Farcha w rzędzie najważniejszych współcześnie badanych stanowisk, znacznie zmieniających dotychczasowe poglądy na temat początków państwa egipskiego. Do najważniejszych wyników należy odkrycie dużej osady kultury dolnoegipskiej (ok. 3700-3500 p.n.e.) z wyraźnymi śladami znacznego rozwarstwienia społecznego i najstarszym na świecie centrum browarniczym; największej ze znanych dotąd budowli kultury Nagada (ok. 3400-3300 p.n.e.) czy Protodynastycznego centrum administracyjno-kultowego (ok. 3200-3000 p.n.e.)⁵. Równie istotne są badania na cmentarzysku, gdzie oprócz ponad 140 grobów odkryto najstarszą egipską mastabę⁶.

Niemal od początku polskich badań widać wyraźnie, że dla rozwoju osady w Tell el-Farcha podstawowe znaczenie miał handel. Przejawia się to zarówno w obecności importów z Bliskiego Wschodu i Górnego Egiptu, jak i licznych kości udomowionych osłów, zwierząt służących wówczas człowiekowi niemal wyłącznie

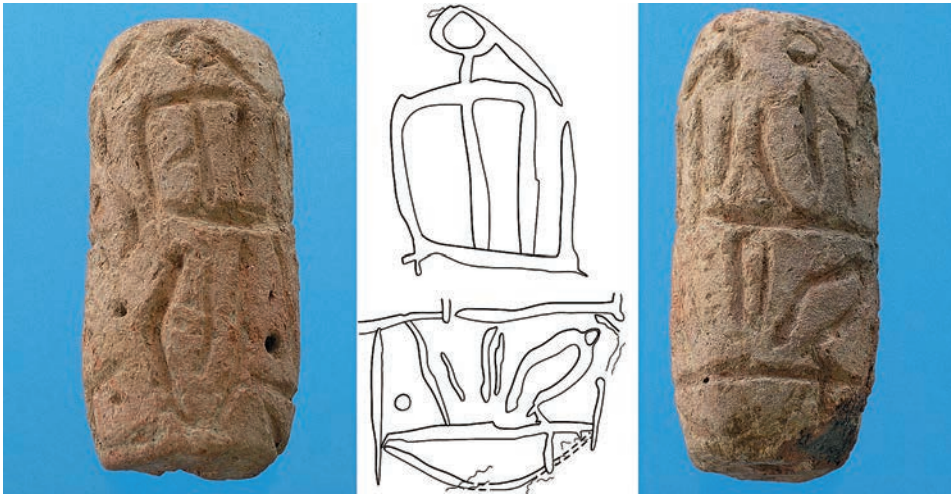
³ M. Chłodnicki, „History of the research”, w: *Tell el-Farkha I. Excavations 1998-2011*, red. M. Chłodnicki, K.M. Ciałowicz, A. Mączyńska, Poznań 2012, 9-11.

⁴ Polska Ekspedycja do Wschodniej Deltę Nilu stworzona przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu i Instytut Archeologii UJ przy współpracy Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW im. prof. K. Michałowskiego.

⁵ Por. *Tell el-Farkha I*.

⁶ J. Dębowska-Ludwin, „The cemetery”, w: *Tell el-Farkha I*, 53-75; K.M. Ciałowicz, J. Dębowska-Ludwin, „The origin of Egyptian mastabas in the light of research at Tell el-Farkha”, *Études et Travaux* 26 (2013), 141-150.

w transporcie⁷. Już w najstarszych warstwach pojawiają się tokeny, służące w wymianie handlowej. Wcześniej były one znane z datowanych na IV tys. p.n.e. kultur Bliskiego Wschodu, a Tell el-Farcha jest pierwszym stanowiskiem egipskim, na którym zostały zidentyfikowane. O wzrastającej nieustannie roli handlu świadczy zwiększająca się znacznie w miarę upływu czasu liczba tokenów oraz pojawienie się coraz liczniejszych pieczęci różnych odmian⁸. Wśród tych ostatnich szczególnie miejsce zajmuje, datowana bardzo wcześnie, bo na początek fazy Nagada IIIB (ok. 3300-3200 p.n.e.), gliniana pieczęć cylindryczna (Fig. 1), na której wyryto dwa imiona wchodzące w skład tradycyjnej egipskiej tytulatury królewskiej: imię *horusowe* i imię *nebti*. Pierwsze z nich, w którym władca utożsamia się z bogiem opiekunem – Horusem, znane jest z innych stanowisk, przede wszystkim tych na południu kraju, gdzie występuje od okresu Nagada IIIA2/B⁹. Imię *nebti* natomiast nigdy dotąd nie pojawiło się w tak wczesnym kontekście, jest więc najstarszym świadectwem jego używania. W imieniu tym władca identyfikuje się z ukazywaną pod postacią sępa boginią Nechebet, patronką Górnego Egiptu i przedstawianą jako kobra boginią Wadzet, opiekunką Dolnego Egiptu. Można więc przyjąć, że kraj był już wtedy w jakimś stopniu zjednoczony, a protokrólowie z południa rościli sobie prawa do panowania nad przynajmniej częścią północnego Egiptu.



Gliniana pieczęć z imionami: horusowym (u góry) i nebti (u dołu).

⁷ M. Chłodnicki, M.M. Gering, „Lower Egyptian settlement on the Central Kom”, w: *Tell el-Farkha I*, 96-98; M. Czarnowicz, „Southern Levantine imports and imitations”, w: *Tell el-Farkha I*, 245-267; R. Abłamowicz, „Animal remains”, w: *Tell el-Farkha I*, 409-424.

⁸ P. Kołodziejczyk, „Tokens and seals”, w: *Tell el-Farkha I*, 267-278.

⁹ W. Kaiser, G. Dreyer, „Umm el-Qaab. Nachuntersuchungen im frühzeitlichen Königsfriedhof. 2. Vorbericht”, *MDAIK* 38 (1982), 262-269.

Dowodzi to jednocześnie, że Tell el-Farcha co najmniej od tego okresu musiała być powiązana z jakimś ośrodkiem politycznym. Czy była niezależna, czy pozostawała pod ścisłą kontrolą trudno jeszcze dzisiaj rozstrzygnąć. Niewątpliwie rola miasta w Tell el-Farcha zmieniała się w ciągu dziejów i nie wszystkie etapy są jeszcze dostatecznie rozpoznane.

Istnienie ośrodków o charakterze politycznym w Górnym Egipcie jest potwierdzone co najmniej od okresu Nagada IIA/B. Jednym z nich było Hierakonpolis, gdzie odkryto duże i bogato wyposażone groby, datowane radiowęglowo na okres 3790-3640 p.n.e. oraz niewiele późniejsze centrum o charakterze rytualnym, łączone z okresem Nagada IIB-D (ok. 3700-3400 p.n.e.)¹⁰. Jeżeli dodamy do tego malowidło z grobu 100 na tym samym stanowisku (Nagada IIC; ok. 3600-3500 p.n.e.) ukazujące obrzędy dotyczące osoby ze szczytu hierarchii¹¹ uzyskujemy obraz kompleksowego społeczeństwa zarządzanego przez w pełni ukształtowane elity.

Współczesnymi ośrodkami o podobnym znaczeniu były zapewne Nagada i Abydos, choć tutaj świadectwa są gorzej zachowane i ograniczają się w zasadzie do cmentarzysk. Groby z nekropoli T w Nagada były nie tylko duże i dobrze wyposażone, o czym świadczą przetrwałe po rabunkach resztki wyposażenia, ale przede wszystkim zawierają ślady specyficznego rytuału pogrzebowego sugerującego składanie w grobie oprócz zmarłego, także towarzyszącej mu świąty¹². Zwiastują one obyczaj, który w pełni rozwinie się za rządów I dynastii, kiedy razem z władcami grzebie się orszaki liczące od kilkudziesięciu do kilkuset osób¹³.

Cmentarzysko U w Abydos jest bezpośrednim poprzednikiem, zarówno pod względem chronologicznym jak i topograficznym nekropoli Umm el-Qaab, gdzie pochowano wszystkich królów I dynastii i kilku zaliczanych obecnie do dynastii 0. Kilkanaście dużych i podzielonych wewnątrznie grobów z nekropoli U wyprzedza chronologicznie najważniejszy z nich grób U-j, datowany na fazę Nagada IIIA2. Uzyskana data C14 pozwala łączyć go z okresem 3200-3150 p.n.e. W grobie oprócz wykonanego z kości słoniowej berła *heka*, wyraźnie świadczącego o randze właściciela, odkryto kilkaset naczyń o proveniencji południowo lewantyńskiej oraz

¹⁰ F.F. Friedman, W.van Neer, V. Linseele, „The elite Predynastic cemetery at Hierakonpolis: 2009-2010 update”, w: *Egypt at its Origins 3, Proceedings of the Third International Conference “Origin of the State. Predynastic and early Dynastic Egypt”, London, 27th July – 1st August 2008*, red. R.F. Friedman, P.N. Fiske, OLA 205, Leuven-Paris-Dudley MA 2011, 187-188; R.F. Friedman, „Hierakonpolis Locality HK29A: The Predynastic Ceremonial Center Revisited”, *JARCE* 45 (2009), 79-103.

¹¹ Ciałowicz, *La naissance d'un royaume*, 157-162.

¹² Tamże, 100-101.

¹³ Por. np. G. Dreyer, „Umm el-Qaab. Nachuntersuchungen im frühzeitlichen Königsfriedhof. 3./4. Vorbericht”, *MDAIK* 46 (1990), 53-90.

kilkadziesiąt inskrypcji pokazujących zarówno organizację państwa i stopień jego biurokratyzowania, jak i zasięg relacji handlowych¹⁴.

Elity funkcjonujące we wszystkich tych i zapewne kilku mniejszych ośrodkach budowały swój prestiż m.in. na sprowadzanych przede wszystkim z Bliskiego Wschodu luksusowych dobrach. Wśród najważniejszych z nich należy wymienić miedź i wykonane z niej przedmioty, oliwę i wino. Osady leżące na szlaku handlowym prowadzącym na Wschód miały duże znaczenie dla rodzącej się monarchii, a kontrola nad nimi czy przynajmniej utrzymywanie dobrych stosunków miało znaczenie strategiczne. Jak wyżej wspomniano ogromna rola handlu w życiu mieszkańców Tell el-Farcha jest widoczna od początku jej zasiedlenia. Nie dziwi więc, że w pewnym momencie na jej skraju, na Komie Zachodnim, powstaje rodzaj factorii handlowej założonej przez osadników z południa kraju. Zapewne za zgodą lokalnych elit wzniesli oni (ok. 3500-3350 p.n.e.) niemal monumentalną budowlę, otoczoną magazynami, w których odkryto oprócz licznych naczyń zasobowych, tokeny i gliniane pieczęcie z odciskami pieczęci cylindrycznych. Szczególne miejsce zajmują fragmenty naczyń importowanych z Bliskiego Wschodu, a zwłaszcza te należące do tzw. horyzontu Erani C. Ta charakterystyczna ceramika, produkowana lokalnie w południowym Lewancie¹⁵ w okresie lokalnego Wczesnego Brązu IB (ok. 3500-3250 p.n.e.), tworzy bardzo dobry wyznacznik chronologiczny i wskaźnik relacji między najważniejszymi centrami Egiptu i Kanaanu. Została odkryta w grobach na kilku egipskich cmentarzyskach (m.in. we wspomnianym grobie U-j z Abydos), ale Tell el-Farcha jest jedynym stanowiskiem osadniczym, na którym jest reprezentowana¹⁶. Może to znaczyć, zarówno że Tell el-Farcha było miejscem redystrybucji dóbr sprowadzanych ze wschodu, jak i że ceramika bliskowschodnia nie była przez mieszkańców wschodniej Deltę postrzegana jako coś szczególnie wartościowego. Mogło to m.in. wynikać z traktowania jej wyłącznie jako opakowania na sprowadzane produkty.

Około 3350 p.n.e. nagadyjska budowla z Komu Zachodniego w Tell el-Farcha została zniszczona przez gwałtowny pożar. Można by to traktować jako lokalne wydarzenie, wywołane przez nieostrożność człowieka lub przyczyny naturalne jak występujące relatywnie często trzęsienia ziemi. Jednak w tym samym

¹⁴ G. Dreyer, *Umm el-Qaab I. Das prädynastische Königsgrab U-j und seine frühen Schriftzeugnisse*, Mainz 1998.

¹⁵ Y. Yekutieli, „Early Bronze Age I pottery in Southern Canaan”, w: *Ceramics and Change*, red. Adams R., Goren Y., Sheffield 2000, 150.

¹⁶ M. Czarnowicz, *Erani C pottery in Egypt*, w: *The Nile Delta as a centre of cultural interactions between Upper Egypt and the Southern Levant in the 4th Millennium BC*, red. A. Mączyńska, Poznań 2014, 95-104.

czasie (Nagada IIIA1) podobny los spotkał całą osadę, a wcześniejsze budowle pokrywa gruba (do 60 cm) spalenizna (Fig. 2). Wszystkie kolejne konstrukcje architektoniczne zostały wzniesione na tej warstwie destrukcji.



Datowana na okres Nagada IIIA1 warstwa spalenizny na Komie Wschodnim. W środku wcześniejsza, zniszczona budowla.

Uprawnionym jest więc wniosek, że w Tell el-Farcha pojawiła się druga grupa osadników z południa, związana z konkurencyjnym ośrodkiem politycznym, lecz nie różniąca się pod względem kulturowym. Nowi przybysze używają tych samych typów ceramiki i wykonywanych z różnych surowców narzędzi. Nadal rozwija się handel z południowym Lewantem, a ceramika z horyzontu Erani C jest ciągle obecna w Tell el-Farcha. Wznoszą oni nowe budowle, z których do najważniejszych należą założone na ruinach spalonych domostw na Komie Zachodnim najstarsze pomieszczenia centrum administracyjno-kultowego¹⁷.

Ich dziełem jest też wspomniana wyżej najstarsza egipska mastaba (Fig. 3). Ta monumentalna budowla (16,9 x 18,1 m), otoczona dochodzącymi do 2,5 m grubości murami, powstaje na przełomie Nagada IIIA2/IIIB, a więc ok. 3300-3250 p.n.e. W tym samym czasie wzniesiono też mury (ok. 1,5 m szerokości)

¹⁷ K.M. Ciałowicz, „Protodynastic and Early Dynastic settlement on the Western Kom”, w: *Tell el-Farkha I*, 171-180.

oddzielające mastabę od reszty osady i wydzielające ubogą osadę działającą na rzecz kultu pośmiertnego właściciela mastaby¹⁸.



Najstarsza egipska mastaba. Widok od północy.

Mastaba została bardzo szybko opuszczona. Już w połowie fazy Nagada IIIB czyli ok. 3200 na murze otaczającym ją od południa zostały ulokowane groby. Dzięki odkryciu w jednym z nich naczynia (Fig. 4) z wrytym imieniem Iry-Hora z dynastii 0, są one dokładnie datowane na czasy tego władcy. Niewiele później, ciągle w okresie panowania dynastii 0 i na początku rządów dynastii I groby zaczynają być wkopywane także w nadbudowę mastaby, co wydaje się zabiegiem celowym mającym na celu zatarcie śladów poprzedników.

¹⁸ Tenże, „The Naqadian occupation of the Nile Delta. New facts and possibilities”, *MDAIK* 70/71 (2016): 89.



Dzban zasobowy z wyrytym imieniem Iry-Hora. Złota figurka z Komu Wschodniego (wys. 60 cm).

Również na połowę okresu Nagada IIIB datowane jest ukrycie, na Komie Wschodnim, kilkanaście metrów na północ od mastaby, skarbu złożonego z dwóch pokrytych złotą folią figurek (Fig. 5), dwóch krzemienych noży o ceremonialnym charakterze i naszyjnika z paciorków ze skorup strusiego jaja i karneolu¹⁹. Cechy stylistyczne i typologiczne odkrytych przedmiotów pozwalają na stwierdzenie, że powstały dużo wcześniej zanim zostały ukryte, zapewne jeszcze w okresie Nagada IID lub na początku IIIA²⁰. Tak wczesna data może sugerować, że cały depozyt ma związek jeszcze z pierwszą grupą osadników z południa lub został przywieziony przez najeźdźców, którzy ich pokonali i spalili osadę w fazie Nagada IIIA1. Ubogi kontekst archeologiczny odkrycia sugeruje, że wszystkie przedmioty zostały tutaj zdeponowane wtórnie, a miejsce ich odślonięcia nie było tym dla którego zostały stworzone. Jest to zapewne świadectwo ukrycia najcenniejszych przedmiotów przed zbliżającym się najazdem.

¹⁹ M. Chłodnicki, K.M. Ciałowicz, „Golden figures from Tell el-Farkha”, *Studies in Ancient Art and Civilization* 10 (2007), 7-21.

²⁰ K.M. Ciałowicz, „Early Egyptian objects of art”, w: *Tell el-Farkha I*, 206.

Tym razem jednak przejście Tell el-Farcha miało zupełnie inny przebieg. W przeciwieństwie do opisanych wyżej wydarzeń z okresu Nagada IIIA1 nie ma żadnych śladów zniszczeń, które oddzielałyby mastabę i otaczające ją budowle od młodszych konstrukcji. Tym niemniej wzniesienie osiedla, a potem grobów na mastabie wskazuje na zaplanowaną i przemyślaną akcję. Jest bardzo prawdopodobne, że mamy do czynienia z kolejną zmianą ludnościową i przybyciem następnej grupy zapewne z południowego Egiptu. Zajęli oni osadę w Tell el-Farcha nie niszcząc jej. Zastanawiając się nad losem wcześniejszych mieszkańców możemy założyć, że uciekli przed zbliżającym się najazdem. Można również przyjąć, że uciekli tylko członkowie elity, którym groziło zapewne największe niebezpieczeństwo, a reszta mieszkańców pozostała i podporządkowała się przybyszom. W obydwu wypadkach zostały schowane najcenniejsze pod względem materialnym i symbolicznym przedmioty (złote figurki i noże krzemienne), przechowywane wcześniej w miejscu o charakterze symbolicznym lub rytualnym – np. jednej z kaplic centrum administracyjno-kultowego czy w pełniącym podobną funkcję jakimś pomieszczeniu przy mastabie. To że nie zostały one wydobyte z ukrycia i czekały ponad 5000 lat na odkrycie dowodzi, że ludzie którzy tego dokonali nigdy tu już nie wrócili lub nie przeżyli najazdu.

W takiej sytuacji możemy mówić o trzeciej grupie przybyszów z Górnego Egiptu, najprawdopodobniej powiązanych z Abydos i jego władcą – Iry-Horem. Może to również oznaczać, że ich poprzednicy w Tell el-Farcha, budowniczy mastaby, byli ich wrogami. Mogli oni tworzyć niezależną grupę, lub co wydaje się bardziej prawdopodobne, pozostawać pod kontrolą innego ośrodka władzy np. Hierakonpolis.

Warto podkreślić, że nie ma żadnej różnicy kulturowej pomiędzy tymi dwoma grupami. Co więcej nowi przybysze nadal używają centrum administracyjno-kultowego na Komie Zachodnim i rozbudowują go. Na pewno ostatnie stadium tego kompleksu, a prawdopodobnie i środkowe, zostało wzniesione przez nowoprzybyłych²¹. Groby w kształcie małych mastab są nadal popularne, a ceramika czy narzędzia krzemienne i miedziane zmieniają się zgodnie z ogólnoegipskimi tendencjami.

Król Iry-Hor był dotychczas znany niemal wyłącznie z Abydos. Tam, na nekropoli Umm el-Qaab, stanowiącej naturalne przedłużenie wspomnianego wyżej cmentarzyska U, znajduje się łączony z nim grób. Składał się z trzech oddzielnych komór (B0; B1; B2), każda kilkumetrowej długości i szerokości, w której odkryto tylko resztki wyrobionego w starożytności wyposażenia i stosunkowo

²¹ Tenże, „Protodynastic”, 175-180.

liczne zapisy jego imienia wyryte na naczyniach²². Grób Iry-Hora znajduje się w pobliżu grobowca Narmera, od którego był wyraźnie większy.

Tell el-Farcha jest pierwszym stanowiskiem w Delfcie, na którym odkryto zapis imienia Iry-Hora i to trzykrotny. Pojawienie się udokumentowanych śladów relacji Iry-Hora z północnym Egiptem wyraźnie sugeruje, że jego rola w powstaniu państwa egipskiego była dużo większa niż dotąd uważano. Trzeba również wyraźnie podkreślić, że zarówno spalenie Tell el-Farcha w okresie Nagada IIIA1 jak i przejście jej przez Iry-Hora w połowie fazy IIIIB jest rezultatem narastającej rywalizacji pomiędzy ośrodkami politycznymi rozwijającymi się w ramach kultury Nagada. Nie ma to natomiast nic wspólnego ze znanym zarówno ze źródeł pisanych jak i ikonograficznych²³ podbojem Dolnego Egiptu przez Górną, w wyniku którego miała powstać monarchia nad Nilem.

Rolę Iry-Hora potwierdzają również wyniki najnowszych badań w Izraelu na leżącym na północnym skraju Negewu stanowisku Tel Erani²⁴. Znajdująca się tam osada była co najmniej handlową faktorią, w której jak pokazują rezultaty badań Egipcjanie przebywali minimum od okresu współczesnego Nagada IIIA.

Już w trakcie pierwszych prac prowadzonych w Tel Erani odkryto m.in. *serech* z imieniem Narmera²⁵. W tej samej budowli w trakcie polskich badań odkryto fragmenty charakterystycznych dzbanów soczewkowatych, znanych również z Tell el-Farcha, gdzie pojawiły się w grobie datowanym na czasy Narmera²⁶. Precyzyjne określenie czasu było możliwe dzięki odkryciu imienia tego króla na jednym z naczyń. Sam grób jest typowym pochówkiem przedstawiciela klasy średniej, wyposażonego w 27 glinianych i 2 kamienne naczynia, 2 palety kosmetyczne i kilka paciorków z karneolu²⁷. W budynku z Tel Erani odkryto liczne importy z Egiptu i ich lokalne naśladownictwa. Najbardziej charakterystyczne są typowo egipskie formy do wypieku chleba wykonane z miejscowej gliny czy wzniesione według egipskich wzorców piece. Dowodzi to, że w budynku tym zamieszkiwała, przynajmniej czasowo, grupa Egipcjan prawdopodobnie nadzorujących wymianę handlową.

²² Kaiser, Dreyer, „Umm el-Qaab. 2. Vorbericht”, 222-225; G. Dreyer, E.-M. Engel, U. Hartung, T. Hikade, Ch.E. Köhler, F. Pumpenmeier, „Umm el-Qaab. Nachuntersuchungen im frühzeitlichen Königsfriedhof. 7./8. Vorbericht”, *MDAIK* 52 (1996): 49.

²³ Por. np. J. Vercoutter, *L’Égypte et la vallée du Nil*, Paris 1992, 77-79; Ciałowicz, *La naissance*, 185.

²⁴ *Tel Erani I*, red. K.M. Ciałowicz, Y. Yekutieli, M. Czarnowicz, Kraków 2016.

²⁵ S. Yeivin, „Early contacts between Canaan and Egypt”, *Israel Exploration Journal* 10 (1960), 195.

²⁶ M. Czarnowicz, „Tell el-Farkha 2006. Oval-shaped pottery from grave no. 9”, *Studies in Ancient Art and Civilization* 13 (2009): 97-102.

²⁷ Dębowska-Ludwin, „The cemetery”, 63.

W Tel Erani poniżej budowli z czasów Narmera pojawiła się przepalona warstwa zniszczeń. Datuje się ją na okres drugiej połowy Nagada IIIB, a więc jest współczesna panowaniu Iry-Hora. Nie wiadomo na razie, czy zniszczony został jeden budynek czy katastrofa dotknęła większą część stanowiska. W tej warstwie odkryto kolejne importy i naśladowictwa wyrobów egipskich oraz tokeny i gliniane pieczęcie, mocno zniszczone, ale bardzo podobne do tych znanych z Tell el-Farcha.

Biorąc pod uwagę rezultaty badań i odkrycia dokonane zarówno w Tell el-Farcha jak i Tel Erani można pokusić się o próbę rekonstrukcji wydarzeń prowadzących do powstania państwa egipskiego. Okres pomiędzy Nagada IIIA1 a połową IIIB (ok. 3350 – 3200 p.n.e.) był prawdopodobnie okresem nasilającej się rywalizacji między dobrze uformowanymi ośrodkami politycznymi w Górnym Egipcie. Zapewne wtedy liczyły się już tylko Hierakonpolis i Abydos, inne jak Nagada czy Gebelein odgrywały mniejszą rolę sprzymierzając się z silniejszymi bądź były im całkowicie podporządkowane. Miasta we wschodniej Deltcie, a przynajmniej Tell el-Farcha, były w tym okresie mocno powiązane z dominującymi centrami z Południa. Mogła to być zależność całkowita, łącząca się z wygnaniem pierwotnej ludności i zastąpieniem ich przez przybyszów z południa. Dowodzić może tego spalenie osady w Tell el-Farcha na początku Nagada IIIA1. Czy ci nowi osadnicy zostali na stałe powiązani z jednym, konkretnym ośrodkiem, czy w miarę upływu czasu ich zależność słabła i stawali się stopniowo bardziej niezależni – nie wiemy. Ta druga możliwość wydaje się jednak dosyć prawdopodobna, czego dowodzi budowa centrum administracyjno-kultowego i monumentalnej mastaby.

Rywalizacja pomiędzy ośrodkami politycznymi trwała jednak nadal, aż mniej więcej w połowie okresu Nagada IIIB (ok. 3200 p.n.e.) Abydos zdaje się osiągać przewagę. To prawdopodobnie królowie z tynickiej dynastii 0 jednoczą kraj. Podporządkowują sobie Hierakonpolis, choć nie można zapominać, że jeszcze za rządów dwóch pierwszych dynastii pozostawało ono duchową stolicą kraju o czym świadczy świątynia Horusa i odkryte w niej depozyty. Rola Hierakonpolis ujawni się też pod koniec panowania II dynastii, kiedy kraj stanie na skraju przepaści, a impuls jego odbudowy wyjdzie właśnie z Hierakonpolis²⁸.

Wydaje się też, że relacje Abydos z wschodnią Deltą i południowym Lewantem do połowy Nagada IIIB nie były bezpośrednie. Miasta takie jak Tell el-Farcha mogły być na wpoźnie niezależne i utrzymywać stosunki handlowe z różnymi ośrodkami władzy. Możemy sobie jednak wyobrazić, że królowie z Abydos nie mogli się z tym stanem rzeczy pogodzić, a jeden z nich – Iry-Hor doprowadził do ogarnięcia Tell el-Farcha swoimi wpływami. Prawdopodobnie jednak nie

²⁸ Vercoutter, *L'Egypte*, 228-233.

poprzestał na tym. Chciał sobie również podporządkować egipskich osadników w południowym Lewancie. Mógł tam natrafić na większy opór, a rezultatem jest spalona warstwa z Tel Erani. Nie można jeszcze rozstrzygnąć, czy katastrofa dotknęła całą osadę czy tylko jej „egipską” część. Warto jednak podkreślić, że jest to związane z działalnością Iry-Hora, którego można uznać za pierwszego historycznego króla całego Egiptu, wyznaczającego następnym pokoleniom kierunki polityki – przynajmniej w zakresie ekspansji na Bliski Wschód.

THE FIRST KING OF EGYPT

Summary

The importance of Tell el-Farkha is very clear from the beginning. A great Lower Egyptian culture complex was erected on the Central and Western Koms. Items found inside confirmed both the significant role played by the Lower Egyptian elite and their relationship with the Levant and Upper Egypt. The first large Naqadian building was erected at the Western Kom. This building and all the settlement was destroyed (Naqada IIIA1) by the next group of Naqadians, probably connected with another political centre. They were the constructors of the mastaba. The mastaba as a grave type and the idea of setting up the foundations for a posthumous cult originates from Delta. During the reign of Iry-Hor, the third group of Naqadians, appeared. The period between Naqada IIIA and middle of IIIB seems to be the time of competition between the most influential Naqadian protokings. These rivalry was ended probably by Iry-Hor – the first king of the Lower and Upper Egypt.

Key words: Lower Egyptian culture; Naqada culture, Protodynastic, Early Dynastic